

1. З дієслівними предикатами у формі індикатива майбутнього часу, в яких виражається адресоване спонукання стосовно 2-ої особи однини та множини і 1-ої особи множини. Серед цих речень ми розмежуємо такі семантичні моделі, як: *а) імператив; б) ветатив; в) прогібітив; г) рекомендатив; д) юсив;*

2. Структура з дієслівними предикатами у формі індикатива минулого часу, в яких виражається адресоване спонукання. Предикативним ядром такого типу конструкцій є *дієслово руху*. Щодо значенневих різновидів, то достатньою мірою активними у досліджених текстах є: *а) семантична модель юсива; б) семантична модель імператива.*

3. Неспеціалізовані конструкції прямого спонукання у формі індикатива теперішнього часу виявилися маловживаними у досліджуваному матеріалі. Щодо значень, то тут вичленовуються такі семантичні моделі, як: *а) директив; б) юсив*. Найактивніше функціонують тут дієслова із загальною семантикою руху.

4. Неспеціалізовані форми прямого спонукання із дієслівним предикатом-кон'юнктивом в аналізованому матеріалі становить помітну групу. Семантичні моделі цих конструкцій класифіковано таким чином: *а) семантична модель оптатива; б) семантична модель прогібітива; в) семантична модель когортатива; г) семантична модель реквітитива.*

Як бачимо, семантичне розмаїття неспеціалізованих форм спонукання очевидне і є свідченням того, що для носіїв української мови властиво послуговуватися різними засобами неспеціалізованих форм спонукання.

Микола ВЕРБОВИЙ (Кривий Ріг)

ДО ПИТАННЯ ПОХОДЖЕННЯ ПСЕВДОСЛОВ'ЯНІЗМІВ УКРАЇНСЬКИХ ПОКРАЙНІХ ЗАПИСІВ, ЗІБРАНИХ І. ПАНЬКЕВИЧЕМ

Покрайні записи на українських стародруках – цікава сторінка не лише історії нашої культури [37, 166–170, 255–259]¹, власне історії² та історії української мови³. Ці записи, як думаємо, – дуже цікавий матеріал до історії української літературної мови, і саме з такого погляду, наскільки нам відомо, тексти покрайніх записів ще не розглядалися.

Найповніша і, здається, найкраща донині збірка українських покрайніх записів належить І. Панькевичу⁴, за якою ми й аналізуватимемо тексти.

¹ Франко І. Кінцеві записки в староруських рукописах. Записки проти книгокрадів у старих книгах та рукописах// І. Франко. Зібрання творів у 50-ти томах. – К., 1982. – Т. 37. – С. 166-170; 255-259.

² Апанович Е. Записи на рукописних книгах ЦНБ АН УРСР// Проблемы рукописной и печатной книги. – М., 1976. – С. 70-86.

³ Покрайні записи були одним із джерел до написання академічного видання *Історія української мови. Фонетика. Морфологія. Лексика і фразеологія. Синтаксис*. – К., 1978-1983.

⁴ Панькевич І. Матеріали до історії мови південнокарпатських українців// Науковий збірник Музею української культури в Свиднику. – Пряшів, 1970. – Т. 4. – Кн. 2. Далі покликаємося на це видання в тексті, вказуючи сторінку в дужках.

Насамперед зазначимо, що практично всі покрайні записи конструкційно збудовані за певною схемою, яку в загальних рисах можна зобразити так: на першому місці ставиться формула (а) *рік, місяць, число* або *Во ім'я отця і сина і святого духа*, далі йде (б) *назва книжки і/ або хто та за яку суму грошей купив її*, після цього повідомляється (в) *до якої церкви має належати книга і відпущення яких гріхів розраховує отримати жертводавець*, завершується напис, як правило, (г) *застережним прокляттям* *можливого злодієві книжки*, напр.: (а) *Року бжго 1708* (б) *купиль сию книгу, на имѣ рекомую Охтай, за пѣтнацять зо[лоты]х за госких у Добромели на стого Онофреѣ отець Стефан Выраски за стараниемь своимь* (в) *ко храму Соборь архистратига Михаила.* (г) *А кто малъ бы о(т)далити о(т) цркви, тои клѣт и проклѣтъ будет, анаѣема и наарамѣа* (47, 1708). Зрозуміло, що наповнення конструкції конкретного запису може варіюватися, і це створює формальну, на перший погляд, несхожість покрайніх записів.

Очевидна річ: купівля книги за значну суму грошей і передача її до церкви не було актом буденним, отже, і напис на книзі, зрозуміло, найкраще було б робити небуденною, нерозмовною мовою. Практика вимагала високого стилю, уживання з цією метою в покрайніх записах церковнослов'янської мови зумовило б (що дуже важливо!) нерозуміння простими людьми текстів записів, тобто текст насправді не виконував би своєї функції, – писати треба було **українською надрозмовною мовою**. Цікаво, як творилася надрозмовна мова українського села.

Усі розглядані тексти покрайніх записів, думаємо, можна поділити на дві великі групи: А) написи, автори яких, умовно кажучи, мали за своїм соціальним станом читати церковнослов'янські тексти і Б) написи, виконані людьми, що, найвірогідніше, лише слухали з голосу церковнослов'янські тексти.

Тексти групи А характеризуються найперше обов'язковим уживанням церковнослов'янського займенника першої особи однини **азъ/аз** і, як правило, дієслова у формі аориста/ імперфекта на зразок **күпихъ, приах, вписах**, напр.: *Книгу сию ... азъ іереи Андреи Рипаши, парох баировскїи, купихъ за золотых 28* (34, 1772), *1772 мця априля дня 7 бгу ... приах професию въ обители малоберезницкои ... Азь смиреннїи рабъ ...* (144). *Сїе Еввглїе аз многогрѣшныи и недостойныи іер[еи] Андреи Ладыжинскїи парох, велколипницкыи и фолварскыи, вписах в каталог книг церкви...* (42, 1747). Звертає на себе увагу факт, що займенникова та дієслівна форми у розглядуваних конструкціях сприймалися настільки очевидними ознаками надрозмовності тексту, що розмовність решти елементів цих текстів, думаємо, просто ігнорувалася як несуттєва, вторинна (пор.: *купихъ за золотых 28; Азь іереи Феодор ... купиль емь сию книгу на имено Трифолои за златыхъ 35* (42, 1759) й под.). Важливим при цьому є те, що форми аориста/ імперфекта (розрізнення яких для першої особи однини в церковнослов'янській мові не завжди можливе) для авторів текстів були неживими, тобто **чужими**. З цього погляду стає зрозумілим, чому писці не залучили до маркерів надрозмовності форми перфекта, залишки якого

продовжували функціонувати у тогочасній українській мові: перфект був **своїм**, пор.: *Азь іереи Іоаннь Ильковичь, презвитер баировскии, купил ем книгу, глемую Требникъ ... за златых 8 венгерских* (33). Тут, як бачимо, форма перфекта українська, тому стилістичну піднесеність тексту, найімовірніше, має підтримати вживання неповноголосної форми златых. Нерозуміння авторами написів семантики і граматичних особливостей творення форм аориста/ імперфекта виказує, поза сумнівом, такий текст: *Сію книгу, зовемую, глаголемую Служебникъ, **придахь есмь** ...преподобнои матере нашеи Параскевії ...* (48). У цьому записі, що очевидно, намагання писати нерозмовною мовою змусило писця додати до аористичної форми допоміжне дієслово **есмь**, що створило абсолютно неможливий в українській та церковнослов'янській мовах гібрид **придахь есмь**, більше того, те ж саме бажання витримати високий стиль поширилося й на лексику: дієприкметник *зовемую*, мабуть, як розмовну фонетичну форму, пояснено слов'янізмом *глаголемую*. Ясна річ, що використання церковнослов'янської лексики і граматичних форм було б, повторимо, найкращим засобом стилістичного піднесення, але оскільки текст напису мав функціонувати не лише перед лицем Бога, а й – що, мабуть, найголовніше – в межах сільського гурту, то проблема правильного відчитання й розуміння тексту стояла дуже гостро, напр.: *Книга сїя, рекома **Октоихь или або Осмогласникъ**, сочиненая на осемь черезъ Іоана Дамаскіна* (90, 1765), ще пор.: *Сію книгу, глаголемую на имено Требникъ, купили есмо ...* (77, 1741). Саме тому, на наш погляд, до створення написів залучалася обмежена кількість виразно церковнослов'янських слів, крім уже згаданих **азь/аз**, можемо вказати тільки на певну регулярність уживання сполучника **аще**, яким переважно розпочинається застережливе прокляття написів, напр.: *Аще кто бы дерз[нул] знову взяти тоту кнїгу о(т) той цркви, на затрач **ѣнѣ**, ана **ѡ**ема да будет и мара **на ѡ**, то ест проклят на в **ѣ**кы* (33).

Тексти групи Б, які, до речі, у зібранні І. Панькевича кількісно переважають над текстами першої групи, зовсім ігнорують дієслівні форми аориста/ імперфекта та займенник **азь/аз**, що, зрештою, й зрозуміло, оскільки авторами таких написів є переважно прості селяни, напр.: *Я рабъ бжи **Ѳеодоръ Прикрѣанскии** ... **купиль ем** кнїгу сїю* (38, 1700), *Я Петръ, попович ... **купиле(м)** сїи Трефолои за 20 злотых* (80, 1763) й под., отже, провідну роль у творенні надрозмовного стилю тут мають відігравати зовсім інші елементи.

Найпомітнішими маркерами надрозмовності в цих текстах, думаємо, слід визнати насамперед фонетичні форми. Свідоме протиставлення, на наш погляд, слів типу *братія/ браття* спонукало мовців визначати **всі** слова з суфіксом *-ij-* як яскраву рису церковнослов'янської мови, відповідно до чого писець починав писати свій текст *Во **имита** о(т)ца и сна и стаго духа* (36); опозиції *імія/ ім'я* насправді, зрозуміло, ніколи не було (<прасл. *jьтѣ /ЕСУМ, II, 300/). Фонетичний псевдослов'янїзм **имита** – надрозмовний елемент цього напису, що засвідчує, або точніше, має засвідчити нерозмовний характер тексту, пор. далі в цьому ж тексті *Во*

имиа *о(т)ца и сна и стаго духа. [...]. И даль за ню золотых угорских осемь ... и два маріаши* (36). Ще пор: *Року божого 1..., ноемврія, дня 29* (36) – *Року божіаго 1752, м(с)ца іюніа, дня 11* (45), *Сію книгу ... купила громада [...] до храму Заложыніа* (58) – *Придаль еи ... до цркви стои Заложеніа* (51, 1637) тощо.

Лексема *о(т)пуценіе* в обстежених текстах функціонує переважно лише як церковнослов'янське (суфікс *-ij-*), хоча зрідка зустрічаємо й живомовну форму: [...] *бжіи Микула за свое о(т)пуцынѧ грѣховъ д села Лѣсногѧ, до храму за свое о(т)пуцынѧ грѣховъ* (75-76, 1726), *Тую книгу купил млинар жиповский на имѧ анош, Фекив синь, за грѣховъ своих о(т)пуцынѧ* (112, 1712), ще пор. опозицію в межах одного тексту: *Сію книгу ... купил рабъ бжіи Гавриил Бакув ... за о(т)пуценіе грѣховъ своихъ и за радость дѣтии своихъ и за о(т)пуцене старьшихъ своихъ отца и матере и всѣх, што ихъ гь бгь забраль изъ сего свѣта* (49, XVII).

Покажемо для нас є те, що автори текстів слов'янізують навіть власні імена, напр.: *Сію книгу ... купилъ рабъ бжіи Іоан ... из жоною своею Ганусією* (51, 1637), *сію кнїгу ... купи(л) побожныи члкъ Іоан Заиа(и)* (122, 1682) (<прасл. *zajęсь /ЕСУМ, II, 223/). Розглядаючи співвідношення між старослов'янською/ церковнослов'янською мовами, Г. Хабургаєв слушно завважив, що давньоруські писці ніколи не «перекладали» східнослов'янські власні назви слов'янською мовою, тому що, на думку дослідника, для русичів це була їх власна літературна мова⁵, відповідно для українських селян-писців церковнослов'янська мова, як свідчать форми *Ганусією*, *Заиа(и)*, була не своєю, чужою. Ще порівняй у межах одного тексту: *за... раба бжіа Йоана...* – *за раба бжіа Івана* (35, 1682).

У більшості обстежених текстів покрайніх записів активно функціонує іменник *здравіе*, напр.: *купилъ сію книгу ... за свое здравіе* (42, 1725), *купилъ ем книгу сію ... за свое доброе здравіа* (38 1700), *за свое теле(с)ное здравіе и за грѣхов о(т)пуценіе* (39, 1695). Це слово, крім суфікса *-ij-*, має ще й неповноголосну сполуку, тобто тут зійшлися, на думку мовців, дві різні ознаки церковнослов'янської мови /пор. протиставлення в межах одного тексту: *Чинить за свое телесное здравіе .../ Кто буде(т) о(т)правлѧти, повинен гда бга просити за ихъ здорѧга доброе ...* (47-48, 1666)/, тому форми на кшталт *здравя*, *здоровіе*, зрозуміло, не є неправильними, скоріше всього, якраз навпаки, це нормативні з погляду авторів слова для створення надрозмовного стилю покрайніх записів, напр.: *Купилъ сію книгу ... за свое милое здравѧ и за отпуценіе грѣховъ* (40, 1679), *Сію книгу ... купилъ рабъ б. Михаил Мидликъ и женов своею Ганѣною за свое доброе здорѧвие* (93). Щоправда, кількість фіксацій псевдослов'янізму *здравя* (словацьке **zdravie** /СРС 676/), принаймні,

⁵ Хабургаев Г. Старославянский – церковнославянский – русский литературный// Вопросы русского языкознания. История русского литературного языка в древнейший период. – М. – Вып. V. – С. 16.

вдесятеро переважає форму *здоровие* (хоча спеціально статистичною обробкою матеріалу ми не займалися).

Зрідка у досліджувані тексти проникає говіркова форма розглядуваного іменника зі вставним *л* *здоровля*: *Сію книгу ... купила громада ... за свое здоровля* (58), яка послужила основою для виникнення слов'яноукраїнського іменника *здравля*: *Сію книгу ... купи(л) ... за свое ще(с)ливое здравля* (58, 1703). Наведені приклади, як ми думаємо, яскраво свідчать, що для авторів покрайніх записів суттєвою була здебільшого тільки **одна** ознака, одразу дві риси в межах одного слова, певно, сприймалися часто як надлишкові. Живомовна форма цього слова виступає в тих текстах, в яких автори звертають головну увагу на інші маркери піднесеності, наприклад: ... *сию кнїгу, іме(н)нова(н)ную с. Ев(г)лие купи(л) побожnymi члкъ Іоан Заиґа(ц) ... Тую книгу вы(ш) реченную надаемо цркви стои на (о)лтарови с. ша(н)бронскому за свое здоровл і за о(т)пущение грѣховъ. (122, 1682), Рок бжого 1652 купи(л) сию кнїгу Шестодник ра(б) бжї Лука(ч) ... за пуп(л)та златого за своих о(т)пущенїє грѣховъ и за свое доброе здоровл (62)* (про написання кнїга див. нижче).

Тексти покрайніх записів засвідчили відоме протиставлення церковнослов'янського **щ** та українського **ч**: *Сесе Евгелие купиль ем собѣ. Недобро быти попови без Евгелие. До схошу своимь Евгелиемь поиду* (152, 1665). Народний український прислівник *досхочу* автор-священник перетворює на «літературний» за зразком, над усякий сумнів, опозиції *хочу/хошу*.

Інтересно зазначити, що в обстежених конструкціях вдалося виявити й гіперичні українізми *пороклят*, *четесть*, які стилістично, ймовірно, є близькоспорідненими до псевдослов'янізмів; повноголосся у префіксі виникло як відштовхування від старослов'янської з походження форми *про-* (Ф. IV, 370): *Кто би сѧ важил так о(т)далити, клѧт и пороклѧт аримаѡен* (39); іменник *четесть* наближений до повноголосних форм за наявністю вставного голосного **е**, тобто автор стилістично знижує «неповноголосну» з його погляду сполуку *-те-* (< прасл. *čьstь /Ф. IV, 350/): *Четесть, хвала вѣки, аминь* (38, 1700).

Другою важливою ознакою стилістичного забарвлення покрайніх записів, на наше переконання, є орфографія письма, оскільки тексти, що розглядаємо, функціонують лише в писемній формі. Написання іменника *здравїє* ми розуміємо як нормативне для автора, надлишковість нормативності тільки увиразнює нерозмовний характер цього слова, напр.: *Сію кнїгу ... купил рабъ божии Васил Гожувъ и своєю женою Мариєю за свое здравїє* (34, 1745), *Сїє Евгліє перевѧзала Анна Шелесника, дала за неи 12 марїашов, за свое отпущенїє грѣховъ и за свое здравїє* (147, 1729), пор. ще запис власника *Сїиґа* кнїга *о(т)ца Карпы Опорского. Рок 1669, мѧ мар, днѧ 2* (150).

Цікаво, що писець намагається стилістично увиразнити за допомогою орфографії слов'янське з походження слово *преставитися* (неповноголосний префікс *пре-*, отже, не сприймався мовцями): *за свое здравїє и за*

о(т)пущеніє грѣховъ своих и за **преставльшихъ** ся раба бж҃ія Иоана и рабу бж҃ию Анну и родичов своих **преставльшихъ** о(т) Адама до сего дне, о(т)далъ ей до цркви бехеровскои, до храму прѣдбной мтрѣ ншои Парасковии (35, 1682), ... і за **преставшагосѧ** раба бж҃іа; и за **преставльшихъ** их родителии (67, 1674). Найвірогідніше, суфікс -вльш-/-вли- є орфографічною контамінацією живомовного суфікса -ви- активних дієприкметників минулого часу та дієслівного суфікса минулого часу чоловічого роду -л-, (який, за нашими прикладами, в цей час змінювався на -в-, напр.: **Купиль** емь у Петра Ганкувскаго, **дал** емь ему за ню корову из быком (147, 1697) – **Купивъ** сию книгу, рекомую Евангеліе (147), Коли іереи Бурга Бурганикѣвъ **пошовъ** у Русь, та его клѣнь **убивъ** року божого 1721, мѣца ферварита, дна б (147)). Стара дієслівна форма минулого часу на -л- збігалася з церковнослов'янською; нова форма із суфіксом -в-, мабуть, ще остаточно не витіснила стару, тобто цілком ще не "зрозмовнилася", власне тому їх і було об'єднано. Реальну вимову цього дієприкметника, слід думати, подає такий запис: *Кто з неи будет о(т)правлѧти, повинен гда бога просіти за душу преставшагосѧ раба Александра и раби божіа и за всѣх преставшихъ* родичеи (52, 1707).

Виразний прийом створення нерозмовності покрайніх записів, як свідчить обстежений матеріал, – написання авторами текстів **ѣ** в позиціях, де етимологічно цього звука ніколи не було, напр.: *Сию книгу ... купила ... за св[ое] доброе здравѣ*, далі в цьому ж записі *ей доброе здравіе* (65, 1730); *Сію книгу раба божя ... купѣла ... за тѣлесное здравѣ* и за дешевное спасеніе и за грѣховъ о(т)пущеніе /пор. стсл. **коупити** ЕСУМ, III, 148/ (125, 1692). Ще пор. запис на книжках Львів 1654: *церкви требіи*, Львів 1664: *церкви требѣи*, Львів 1690: *церкви требѣи* (112), *Сіе пѣсалъ рабъ бж҃ї Петро* (90, 1760), *Подпѣсь* уробіль *дакъ* (109, 1752) /стсл. **пѣсати** Ф., III, 266/. Так само етимологічно невинувдане написання **ѣ** в слові *амінь* (<стсл. **аминь**/ **аминъ** /ЕСУМ, I, 67/) напр.: *Во имѧ о(т)ца и сина и стаго духа, амѣнь* (144, 1733), ...*да будетъ тре-кля[т], прокля[т], анамара, матѣа, амѣнь, амінь* (109, 1733).

На нашу думку, варто звернути увагу й на певне стилістичне навантаження букви **ї**, в усякому разі не помітити панування **її** в окремих позиціях /напр.: *стараніем* (49, 1802), *пріател* (78, 1678?)/ чи формах /напр.: *кнїга* (62, 1652)/, або в такому тексті важко: *На о(т)праву до церквѣ во нарочистыхъ святъ празніки госпоцкие и борничныхъ празніковъ, ї стыхъ апостоль, ї мученікъ, ї пророкъ, ї преподобныхъ, ї поснікъ, ї мученікъ, ї поснікъ, ї преподобныхъ женъ, и мучениц, ї послѣдованіе часов дневныхъ ї ноцъныхъ, ї рождества Хрѣстова такожде и воскресенія Іс Хрѣстова, такожде ї на каждыи день о(т)правлѧти можетъ с сеи кнїги.* (125, 1692).

Ще можемо вказати на етимологічно неправильне написання букв, що позначали редуковані голосні в старослов'янській мові і були традиційно збережені мовою церковнослов'янською, тобто живих звуків літери **ь**, **ѣ** в розгляданих текстах позначати не могли, напр.: *апосѣтол*

(стсл. *апосто́ль* /ЕСУМ, I, 80/), *кошѣтуе* (запозичення з німецької через польську мову /ЕСУМ, III, 69/), *до хъраму* (стсл. *храмъ* /Ф. IV, 273/) тощо.

Цікаво, як нам видається, слов'янізував писець-млинар слово *духовни*: *Котории дхъвьны буде на неи о(т)правлѣти, повинен буде пана бга просити...* (53, 1685); тут, слід думати, автор орієнтувався на графічне оформлення слів типу *длъжень*: *А котории сицик будет ис них читати, длъжень за них бга мѣти* (53). Неправильне написання *дхъвьны*, гадаємо, виказує бажання млидаря писати нерозмовною мовою. У живому мовленні це слово, безперечно, звучало так, як передає інший текст: *А котории бы духовны albo дяк сію книгу о(т)далил о(т) цркви, клѣтъ ...* (58).

Підсумовуючи, скажемо, що розглянуті псевдослов'янізми виказують найяскравіші з погляду простих людей ознаки церковнослов'янської мови, за якими народне мовлення розмежовувало **своє** й **чуже**. На наше глибоке переконання, псевдослов'янізми в досліджених текстах – не помилки, а навпаки, вияв певної, сказати б, народної, грамотності; а з іншого боку – неправильність слов'янізмів, і це очевидно, сприяла правильному їх розумінню простими людьми.

Тексти покрайніх записів, як свідчить наведений матеріал, зроблено живою українською мовою, розмовність якої писці намагалися «зняти» вживанням слов'янізованих слів чи форм. Звертає на себе увагу, що кількісно такі маркери, як правило, в тексті не численні, тобто не домінують, використовуються обережно.

У суті речі писці покрайніх записів своїми текстами поступово – хай і стихійно! – готували ґрунт для літературної мови на народній основі. Відомо, що пізніше, за словами Ю. Шевельова, спробу створення високого стилю української мови шляхом схрещення народної мови з церковнослов'янською традицією продовжили Т. Шевченко, П. Куліш, М. Драгоманов⁶. Не знаємо, чи був для них відомим досвід авторів покрайніх записів? Скоріше всього, ні. Тим, гадаємо, цікавіша спільність погляду на можливий шлях розвитку української літературної мови.

Список скорочень:

ЕСУМ – Етимологічний словник української мови: В 7 т. – К., 1982-1989. – Т. 1-3.

СРС – Словацко-русский словарь. – Москва-Братислава, 1976.

Ф. – *Фасмер М.* Этимологический словарь русского языка /Пер. с нем. и доп. О. Трубачева. – М., 1986-1987. – Т. 1-4.

⁶ *Шевельов Ю. О. О. Потєбня і стандарт української літературної мови// Мовознавство, 1992. – № 3. – С. 63.*